द्वादशः पाठः

सदाचारः

(आदर्श दिनचर्या का प्रकाशन)

(जीवन में सदाचार का महत्त्व सभी संस्कृतियों में माना गया है । सदाचार के दो अर्थ किये गये हैं । यद्यपि उनमें विशेष अन्तर नहीं है । अच्छे आचरण को सदाचार कहते हैं - सन् आचारः । दूसरे अर्थों में सज्जनों के आचार-व्यवहार को **सदाचार** कहा जाता है - **सताम् आचारः** । बालक अनुकरण से सदाचार की शिक्षा प्राप्त करते हैं । आस-पास उचित व्यवहार करने वाले लोग हों तो सदाचार स्वतः आ जाता है। फिर भी प्राचीन शास्त्रों में लिखित रूप से सदाचार के उपदेश दिये गये हैं । प्रस्तुत पाठ में जीवन में व्यवहार करने योग्य उपदेशों का संकलन धर्मशास्त्र, पुराण तथा आयुर्वेद के ग्रन्थों से किया गया है ।)

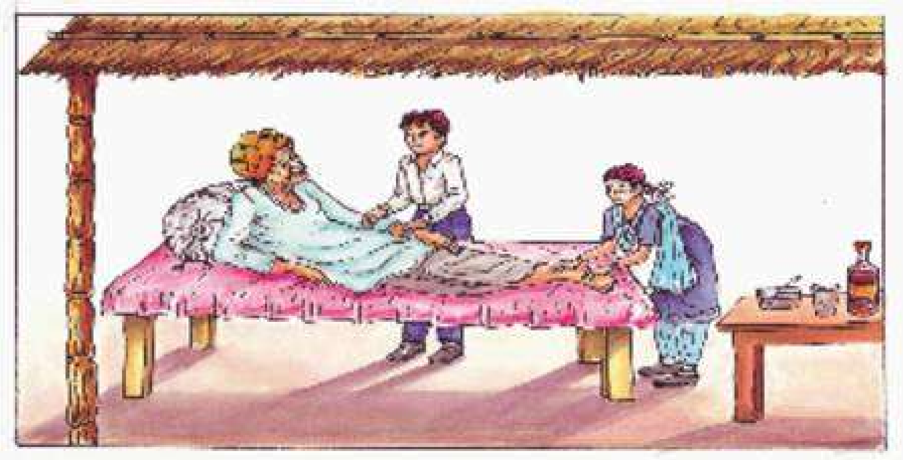

1. नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
   जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ।।

2. अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
   चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ।।

Developed by: SOL www.absol.in

3. वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम् ।।

4. ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतनित्यक्रियो भवेत् ।।

5. आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्याः पुंसा कल्याणकामिना ।।

6. विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ।।

7. सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्धावान् अनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ।।

8. सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिः स हि शुचिः न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।।

शब्दार्थः

नापृष्टः (न + अपृष्टः) = बिना पूछे नहीं

कस्यचित् = किसी का/ की/ के

ब्रूयात् = बोलना चाहिए

चान्यायेन (च + अन्यायेन) = और अन्याय / जबरदस्ती से

पृच्छतः = पूछते हुए का

जानन्नपि (जानन् + अपि) = जानता हुआ भी

जडवल्लोकमाचरेत् = मूर्ख की तरह संसार में आचरण करना चाहिए

(जडवत् + लोकम् + आचरेत्)

अभिवादनशीलस्य = अभिवादन करने वाले का

वृद्धोपसेविनः (वृद्ध+उपसेविनः) = बूढ़ों की सेवा करने वालों का/की/के

वर्धन्ते = बढ़ते हैं

वयः = उम्र, आयु (Age)

वित्तं = धन

बन्धुः = सगा-संबंधी, बान्धव, भाई

मान्यस्थानानि = आदरणीय, सम्मान के पात्र

गरीयो (गरीयः) = श्रेष्ठ, बढ़कर

यदुत्तरम् (यत् + उत्तरम्) = जो बाद में हैं

ब्राह्मे = ब्रह्मवेला में, सूर्योदय से पूर्व के समय में

मुहूर्ते = वेला में, 1 मुहूर्त्त = 24 मिनट

बुध्येत = जागना चाहिए

रक्षार्थमायुषः = आयु की रक्षा के लिए

निर्वर्त्य = पूरा करके / सम्पन्न करके

कृतनित्यक्रियः = जिसने नित्य क्रिया कर हो (ऐसा व्यक्ति)

आचार्यः = गुरु, शिक्षक

नार्तेनाप्यवमन्तव्याः = आर्त (विवश/बेचैन/पीड़ित) होकर भी

(न+आर्तेन+अपि+अवमन्तव्याः) अपमान नहीं करना चाहिए ।

पुंसा = व्यक्ति द्वारा

कल्याणकामिना = कल्याण चाहने वाले

विषादप्यमृतम् (विषात्+अपि+अमृतम्) = जहर से भी अमृत

ग्राह्यम् = ग्रहण करना चाहिए, लेना चाहिए

बालादपि (बालात् + अपि) = बच्चे से भी

सुभाषितम् = अच्छे वचन

अमित्रादपि (अमित्रात् + अपि) = शत्रु से भी

काञ्चनम् = सोना, स्वर्ण को

यः = जो

सर्वलक्षणहीनोऽपि = सभी लक्षणों से हीन भी

सदाचारवान् = अच्छे आचरण वाला

अनसूयश्च (अन् + असूयः + च) = और ईर्ष्यारहित/डाह न करनेवाला

शौचानामर्थशौचम् (शौचानाम् + अर्थशौचम्) = पवित्रताओं में धन की पवित्रता (ईमानदारी)

स्मृतम् = कहा गया है

शुचिः	=	पवित्र
हि	=	निश्चय ही
मृद्वारि	=	मिट्टी एवं जल
सद्वृत्तम्	=	अच्छा व्यवहार
अमेध्यादपि	=	अपवित्र से भी
(अमेध्यात्+अपि)		
काञ्चनम्	=	सोना (स्वर्ण) को

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

नापृष्टः	=	न + अपृष्टः (दीर्घसन्धिः)
चान्यायेन	=	च + अन्यायेन (दीर्घसन्धिः)
जानन्नपि	=	जानन् + अपि (व्यंजनसन्धिः)
जडवल्लोकमाचरेत्	=	जडवत् + लोकम् + आचरेत् (व्यंजनसन्धि)
वृद्धोपसेविनः	=	वृद्ध + उपसेविनः (गुणसन्धिः)
आयुर्विद्या	=	आयुः + विद्या (विसर्ग सन्धिः)
बन्धुर्वयः	=	बन्धुः + वयः (विसर्गसन्धिः)
यदुत्तरम्	=	यत् + उत्तरम् (व्यञ्जनसन्धिः)
रक्षार्थमायुषः	=	रक्षा + अर्थम् + आयुषः (दीर्घसन्धिः)

आचार्यश्च	=	आचार्यः + च (विसर्ग-सन्धिः)
नार्तेनाम्यवमन्तव्याः	=	न + आर्तेन + अपि + अवमन्तव्याः (दीर्घसन्धिः, यण्सन्धिः)
विषादप्यमृतम्	=	विषात् + अपि + अमृतम् (व्यंजनसन्धिः, यण्सन्धिः)
बालादपि	=	बालात् + अपि (व्यञ्जनसन्धिः)
अमित्रादपि	=	अमित्रात् + अपि (व्यञ्जनसन्धिः)
सद्वृत्तममेध्यादपि	=	(सत् + वृत्तम् + अमेध्यात्अपि) (व्यञ्जनसन्धिः)
सदाचारवान्	=	सत् + आचारवान् (व्यञ्जनसन्धिः)
अनसूयश्च	=	अन् + असूयः + च (विसर्गसन्धिः)
शौचानामर्थशौचम्	=	शौचानाम् + अर्थशौचम्

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

ब्रूयात्	=	$\sqrt{\text{ब्रूञ्}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
पृच्छतः	=	$\sqrt{\text{प्रच्छ्}}$ + शतृ, पञ्चमी/ षष्ठी, एकवचनम्
आचरेत्	=	आ + $\sqrt{\text{चर्}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
वर्धन्ते	=	$\sqrt{\text{वृध्}}$ लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
बुध्येत	=	$\sqrt{\text{बुध्}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

निर्वर्त्य	=	निर् + √वृत् + ल्यप्
ग्राह्यम्	=	√ग्रह् + ण्यत्, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
जानन्	=	√ज्ञा + शतृ, पुंल्लिङ्गम्
श्रद्धावान्	=	श्रद्धा + मतुप्, पुंल्लिङ्गम्
स्मृतम्	=	√स्मृ + क्त, नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्
अवमनतव्याः	=	अव + √मन् + तव्यत् (स्त्री. / पुं.), बहुवचनम्
आचारवान्	=	आ + √चर् + घञ् + मतुप्

अभ्यासः

मौखिकः

1. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) कस्य चत्वारि वर्धन्ते ?

(ख) अभिवादनशीलस्य कानि चत्वारि वर्धन्ते ।

(ग) कति मान्यस्थानानि सन्ति ?

(घ) पञ्च मान्यस्थानानि कानि सन्ति ?

(ङ) कदा बुध्येत ?

2. सुस्पष्टम् उच्चारयत

ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः
आचरेत्	आचरेताम्	आचरेयुः
भवेत्	भवेताम्	भवेयुः

3. पठत

न मित्रम्	–	अमित्रम्
न मेध्यम्	–	अमेध्यम्
न असूया	–	अनसूया
न पृष्टः	–	अपृष्ट
न न्यायेन	–	अन्यायेन
न उचितम्	–	अनुचितम्

लिखितः

4. उदाहरणानुरूपं वाक्यानि रचयत

नित्यं	=	वयं नित्यं विद्यालयं गच्छामः ।
पिता	=	
स्वस्थः	=	
काञ्चनम्	=	
जीवति	=	
रक्षार्थम्	=	

5. सुमेलनं कुरुत

सदाचारः	=	श्रेष्ठः
मेधावी	=	कस्यचित् वंशस्य पूर्वपुरुषः
सुभाषितम्	=	समय-विभागः
पूर्वजः	=	सुन्दरं वचनम्

गरीयः = सज्जनानां व्यवहारः

मुहूर्तः = यः कञ्चित् विलक्षणसंस्कारं धारयति

6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

(क) कल्याणकामिना के नावमन्तव्याः ?

(ख) कस्मात् अमृतं ग्राह्यम् ?

(ग) किं शौचं श्रेष्ठं स्मृतम् ?

(घ) कः शतं वर्षाणि जीवति ?

(ङ) अपृष्टः किन्न कुर्यात् ?

7. वर्णान् संयोज्य लिखत -

यथा व् + इ + त् + त् + अ + म् - वित्तम्

1. ब् + र् + आ + ह् + म् + अः - ....
2. म् + उ + ह् + ऊ + र् + त् + अः - ....
3. श् + र् + अ + द् + ध् + आ - ....
4. श् + ऋ + ङ् + ग् + आ + र् + अः - ....
5. उ + ज् + ज् + व् + अ + ल् + अः - ....

8. उदाहरणानुसारं पदानि पृथक् कुरुत -

यथा- सर्वेषामेव - सर्वेषाम् + एव

लोकमाचरेत् - ....+ ....

रक्षार्थमायुषः - ....+ ....

वृत्तममेध्यात् - ....+ ....

प्रथममेव − ....+ ....

शौचानामर्थशौचम् − ....+ ....

9. मञ्जूषायाः पदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत –

विशालः, गंगायाः, पूर्वभागे, मध्ये, तटे, गंगा, पर्वतानां ।

यथा– भारतस्य उत्तरभागे कश्मीरराज्यम् अस्ति ।

(क) भारतस्य .... वंगप्रदेशः अस्ति ।

(ख) विहारस्य .... गंगानदी प्रवहति ।

(ग) वंगोपसागरस्य .... उत्कलप्रदेशः अस्ति ।

(घ) .... तीरे वाराणसी अस्ति ।

(ङ) पाटलिपुत्रस्य उत्तरभागे .... प्रवहति ।

(च) शोणनदः अतीव .... वर्तते ।

(छ) हिमालयः .... राजा कथ्यते ।

10. मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत –

विराजते, चलत, भविष्यति निवसामः, निवससि, आसन्

यथा – वयं भारतवर्षे निवसामः ।

(क) त्वं कस्मिन् ग्रामे .... ?

(ख) पाटलिपुत्रं गंगायास्तटे .... ।

(ग) राज्ञो दशरथस्य चत्वारः पुत्राः .... ।

(घ) यूयं अस्माभिः सह विद्यालयं .... ।

(ङ) अस्माकं विद्यालये श्वः वार्षिकोत्सवः.................... ।

योग्यता-विस्तारः

पाठ से सम्बद्ध

प्राचीन काल से भारतीय संस्कृति में शिष्ट आचरण या सदाचार पर बल दिया गया है । इस देश की परम्परा में जिस व्यवहार से सामाजिक सामंजस्य बना रहे, दूसरे लोग प्रसन्नता का अनुभव करें तथा जो अनुकरणीय हो उसे सदाचार के अन्तर्गत रखा जाता था । विभिन्न पुराणों में दैनिक जीवन में पालने योग्य ऐसे नियमों की लम्बी-लम्बी सूचियाँ दी गयी हैं । भौतिक युग में उनमें कुछ हास्यास्पद या व्यङ्ग्य का पात्र भी बन गई हैं । किन्तु अधिकांश आचरण समय से खरे उतरे हैं । जैसे बड़े लोगों का सम्मान करना, सत्संगति, आर्थिक ऋजुता (ईमानदारी), सत्य का पालन, ज्ञान के प्रति उत्सुकता इत्यादि । इनको आज के नीतिशास्त्री "मानवमूल्य" मानते हैं ।

पाठ में दिये गये पद्यों का मूल भाव निम्नांकित है -

श्लोक 1 -विद्वान् को सही समय और पात्र के समक्ष बोलना चाहिए ।

श्लोक 2 -अभिवादन एवं बड़ों की सेवा का सत्फल ।

श्लोक 3 -सम्माननीय वस्तुओं का तारतम्य-धन से लेकर विद्या तक ।

श्लोक 4 -प्रातःकालीन स्वास्थ्यप्रद कार्य ।

श्लोक 5 -संकट में भी तिरस्कार न करने योग्य व्यक्ति ।

श्लोक 6 -अच्छी वस्तुओं के उद्भव स्थान की चिन्ता नहीं करनी चाहिए ।

श्लोक 7 -सदाचारी की प्रशंसा ।

श्लोक 8 -धनविषयक पवित्रता का महत्त्व ।

व्याकरण से सम्बद्ध

संख्यावाचक शब्द (76 से 100 तक) – पूर्व पाठ में दिये गये संकेतों के अनुसार इन संख्याओं का भी प्रयोग होता है । कुछ संख्याओं के दो-दो रूप होते हैं, विशेषरूप से द्वि और अष्ट से जुड़ने वाले शब्द तथा शून्ययुक्त संख्या के पूर्व के शब्द । इनपर ध्यान देना चाहिए । यद्यपि कोई एक रूप ही लोकप्रिय होता है तथापि बाद की भाषाओं में विकास की दृष्टि से दोनों विकल्पों का महत्त्व है ।

76	=	षट्सप्तति:
77	=	सप्तसप्तति:
78	=	अष्टासप्तति:/अष्टसप्तति:
79	=	नवसप्तति: / एकोनाशीति:
80	=	अशीति:
81	=	एकाशीति:
82	=	द्व्यशीति:
83	=	त्र्यशीति:
84	=	चतुरशीति:
85	=	पञ्चाशीति:
86	=	षडशीति:
87	=	सप्ताशीति:
88	=	अष्टाशीति:

89	=	नवाशीतिः / एकोननवतिः
90	=	नवतिः
91	=	एकनवतिः
92	=	द्वानवतिः / द्विनवतिः
93	=	त्रयोनवतिः / त्रिनवतिः
94	=	चतुर्नवतिः
95	=	पञ्चनवतिः
96	=	षण्णवतिः
97	=	सप्तनवतिः
98	=	नवनवतिः/एकोनशतम्
100	=	शतम्

QQQ